

Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου,
*Ο ΑΛΛΟΣ ΕΝ ΔΙΩΓΜΩ: Η ΕΙΚΟΝΑ
 ΤΟΥ ΕΒΡΑΙΟΥ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ.
 ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ,*
 Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1998, 366 σ.

Μιχάλης Χρυσανθόπουλος

Η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου πραγματεύεται διεξοδικά στην επινοητική μελέτη της για τον Άλλο τη λογοτεχνική περιγραφή του τρόπου που διαμορφώνεται η συνειδηση του συνάντη. Πρόκειται για ένα μέγεθος που συνεχώς μεταβάλλεται, ανάλογα με τα κριτήρια που χρησιμοποιεί η εκάστοτε εποχή και κοινωνική ομάδα και ανάλογα με τον λόγο που επικρατεί. Με την εμπειριστατωμένη μελέτη της εικόνας του εβραίου στη νεοελληνική λογοτεχνία του δεκάτου ενάτου και του εικοστού αιώνα, αλλά και με τη θεωρητική θεμελίωση αυτής της μελέτης στην προβληματική του κλάδου της συγκριτικής γραμματολογίας που ονομάζεται πολιτισμική εικονολογία (imagologie), με την πρωτότυπη ανάλυση λογοτεχνικού υλικού που προέρχεται από ένα ευρύ φάσμα κειμένων και την ένταξή του σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αφήγησης, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την κατανόηση της κατασκευής της ταυτότητας τόσο «ημών» όσο και «αυτών». Η εικονολογική ανάλυση των λογοτεχνικών κειμένων, τουλάχιστον στην εκδοχή που εφαρμόζεται από την Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, κατάγεται από το έργο του Ρολάν Μπαρτ για τους μύθους και τη σημειολογία, συμπεριλαμβάνει, όμως, και την προσφορά των θεωριών της πρόσληψης και της αναγνωστικής ανταπόκρισης: μέσω αυτών εισάγεται τόσο το κριτήριο της αισθητικής αξιολόγησης, όσο και αυτό της «δημιουργικότητας» του αναγνώστη, του τρόπου, δηλαδή, με τον οποίο «κατασκευάζει» το κείμενο που διαβάζει. Σημειολογική ανάλυση, λοιπόν, των εικόνων που λειτουργούν μια συγκεκριμένη στιγμή σε κάποια κοινωνία, αισθητική αξιολόγηση της ενσωμάτωσής τους σε λογοτεχνικά κείμενα, μελέτη του πώς επιστρέφουν ως αναγνώσεις για να ξαναχρησιμοποιηθούν ως νέα στερεότυπα: αυτά είναι τα τρία στάδια που συνθέτουν το μεθοδολογικό πλαίσιο εργασίας.

Η μελέτη της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου αποτελείται από δύο μέρη: το πρώτο εξετάζει την πρόσληψη και τη λογοτεχνική θεματοποίηση του πολέμου και της γενοκτονίας, δηλαδή καταστάσεων που αντιστέκονται στην αναπαράσταση και δη στη ρεαλιστική: το δεύτερο εξετάζει την εικόνα του εβραίου στη λογοτεχνία, συσχετίζοντας την εικόνα που κατασκευάζουν οι μυθιστοριογράφοι τόσο με το «στερεότυπο» του εβραίου όσο και με τα ιστορικά, κοινωνικά και λογοτεχνικά συμφραζόμενα. Τα δύο αυτά μέρη συνδέονται από δύο άξονες: ο πρώτος συνίσταται στην παρουσίαση της διαδικασίας, με την οποία διαμορφώνεται η ταυτότητα του εντόπιου σε αντιδιαστολή προς την ετερότητα του ξένου, καθώς και ο υβριδικός, και γι' αυτό ιδιαίτερα ενδιαφέρον, τύπος του εντόπιου ξένου (δηλαδή του «έλληνα εβραίου»): ο δεύτερος συνίσταται στην ενασχόληση με τον διπλό χα-

ρακτήρα των κειμένων που αποτελούν το αντικείμενο της ανάλυσης, τη λειτουργία τους δηλαδή ως μαρτυριών, αλλά και ως δεικτών του τρόπου, με τον οποίο συντίθεται η υποκειμενικότητα του γράφοντος. Με άλλα λόγια, συστηματικά σχολιάζεται η συνεχής ένταση μεταξύ της αναφορικής και της μεταφορικής διάστασης τόσο των λογοτεχνικών κειμένων όσο και των κειμένων της αυθιστόρησης: πώς κατασκευάζεται, δηλαδή, κάθε είδους αφήγηση.

Η εν λόγω μελέτη συνδυάζει τη θεωρία της λογοτεχνίας, την ιστορία των ιδεών και την ανάλυση των λογοτεχνικών κειμένων. Έτσι, στο πρώτο μέρος, η «γενοκτονία πολιτών της Ευρώπης» αποτελεί το ιστορικό πλαίσιο για να εξεταστεί το πώς η λογοτεχνία θεματοποιεί τις λεγόμενες ακραίες καταστάσεις, τον πόλεμο και τη γενοκτονία. Με αφορμή δύο σημαντικά κείμενα της νεοελληνικής γραμματείας, την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα (1929) και το *Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη (1931), συζητείται η θεματική των δεινών του αμάχου πληθυσμού σε καιρό πολέμου, όπως αυτή εισάγεται στις αυτοβιογραφικές, αλλά και παλίμψηστες, λόγω των προσθηκών και των μεταβολών που υφίστανται στις μεταγενέστερες εκδόσεις, αφηγήσεις. Έτσι προσεγγίζεται τόσο η λογοτεχνική επεξεργασία της γενοκτονίας όσο και η δύσκολη διάκριση ανάμεσα στην αυθιστόρηση του αυτόπτη μάρτυρα και τη λογοτεχνία που μιμείται τη μαρτυρία. Στο θέμα αυτό η επιχειρηματολογία της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου ενισχύεται με τις αναλύσεις μεταγενέστερων κειμένων, όπως των αφηγημάτων *Η κάθοδος των εννέα* του Θανάση Βαλτινού και ο *Λοιμός* του Ανδρέα Φραγκιά. Παράλληλα, με την ανάλυση των ανωτέρω κειμένων, συσχετίζεται το θέμα της μεταφοράς στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και της γενοκτονίας των εβραίων με αυτό της οριστικής εκδίωξης των χριστιανών από τη Μικρά Ασία το 1922, αλλά και με το θέμα του εκτοπισμού των αντιφρονούντων στην Ελλάδα στις δεκαετίες που ακολούθησαν: αναζητείται σε κάθε περίπτωση η εγγραφή (ή η διαγραφή) της έννοιας της «πατρίδας» ή του «τόπου». Τέλος, στο διήγημα του Δημήτρη Χατζή «Σαμπεθαί Καμπιλής» (1953) εντοπίζεται η σχέση αναλογίας που αναπτύσσεται ανάμεσα στο άλεκτο της περιγραφής της γενοκτονίας και το αδύνατο της διάκρισης μεταξύ μαρτυρίας και μίμησής της: στο κείμενο αυτό ένα από τα δύο πρωταγωνιστικά ιστορικά πρόσωπα, ο ποιητής Γιώσεφ Ελιγιά, ο άλλος πόλος του Καμπιλή, λειτουργεί «ωσει», αποτελεί ψευδαίσθηση αναφορικότητας, όντας νεκρός πολύ πριν από το χρόνο δράσης του διηγήματος.

Έχοντας αναπτύξει την προβληματική της στο ζήτημα της σχέσης ιστορίας και

μυθοπλασίας η συγγραφέας προχωρεί (στο δεύτερο μέρος της μελέτης της) στη διατύπωση του θεωρητικού πλαισίου της πολιτισμικής εικονολογίας, προκειμένου να εξετάσει τα κείμενα που ασχολούνται με τον εντόπιο ξένο, τον εβραίο πολίτη της Ελλάδας, τόσο ως λογοτεχνικές κατασκευές όσο και ως δείκτες των ιδεών της εποχής τους. Η σύγκριση κειμένων του δεκάτου ενάτου και του εικοστού αιώνα δείχνει πώς η εικόνα ενός συγκεκριμένου Άλλου, του εβραίου, διαφοροποιείται ανάλογα με τον χρόνο και τον τόπο της δημιουργίας της: προβάλλει, όμως, παράλληλα, τη διάσταση του λογοτεχνικού στερεότυπου ως «κατασκευής» της ανάγνωσης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο προβληματισμός που αναπτύσσει η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου σχετικά με τα ζητήματα του προσδιορισμού της ταυτότητας ως διαφοράς από την ετερότητα, καθώς και του κανόνα (της νόρμας) και της παρέκκλισης από αυτόν. Η συστηματική συζήτηση για τα θέματα αυτά αρχίζει τον δέκατο ένατο αιώνα και είναι συνυφασμένη με την προβληματική που αναπτύσσεται σχετικά με την έννοια του έθνους. Όταν η γλώσσα, η θρησκεία, τα φυλετικά χαρακτηριστικά, η κοινότητα των συμφερόντων, η γεωγραφική εγγύτητα προσλαμβάνονται ως στοιχεία που συνενώνουν, τότε η οποιαδήποτε «παρέκκλιση» στοιχειοθετεί τη διαφορά. Γιατί όμως τον δέκατο ένατο αιώνα η γλώσσα, το θρήσκευμα, η κοινότητα των συμφερόντων της πλειοψηφίας μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής ομάδας είναι κανόνας; Γιατί ο κανόνας αυτός δεν επιβάλλεται πλέον με την ισχύ των όπλων, πράγμα που συνέβαινε έως τότε, αλλά, σαν να πρόκειται για φαινόμενο της φύσης, είναι; Αξίζει, κατά συνέπεια, να σημειωθεί η μεταβολή που συντελείται στο λόγο: ότι, δηλαδή, αποκτά πλέον καθεστώς κανόνα δικαίου αυτό που ισχυρε, έτσι κι αλλιώς, ως το δίκαιο του ισχυροτέρου.

Παρουσιάζει, επίσης, ενδιαφέρον το γεγονός ότι, όπως παρατηρεί η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ο επιστημονικός αντισημιτισμός, που διαφοροποιείται από τον παλαιότερο θρησκευτικό αντι-ιουδαισμό, είναι φαινόμενο του δεκάτου ενάτου αιώνα και αναπτύσσεται μετά την πολιτική και την πολιτισμική αφομοίωση των Εβραίων. Ο μη-αναγνωρισμός Εβραίου, «the enemy within», αποτελεί έναν άλλο κίνδυνο, τον κίνδυνο του Άλλου. Η ψυχανάλυση, με τη διάκριση μεταξύ του συνειδητού και του ασυνειδήτου, μεταξύ του *Ich* και του *Es*, πιστεύω ότι μας βοηθάει να κατανοήσουμε την έννοια της εσωτερικής ετερότητας και στο συλλογικό επίπεδο: το πώς δηλαδή, για να σταθούμε στο κλασικό παράδειγμα που αναφέρεται στη μελέτη, η ηττημένη στον πόλεμο του 1870

Γαλλία αναζητεί έναν Dreyfus για να τον μετατρέψει σε αρνητικό ήρωα και να προβάλει σε αυτόν την προδοσία: και το πώς ο αρνητικός αυτός ήρωας, με τη σειρά του, για να λειτουργήσει στο ρόλο που τον έχει φανταστεί η κοινωνία του, πρέπει να επιθυμεί και να διεκδικεί την ένταξή του σε αυτήν. Αποτελεί συνέπεια της προσπάθειας να δημιουργηθεί η εικόνα του αρραγούς έθνους η κατηγορία, προς τον εβραίο πολίτη της Γαλλίας Dreyfus, ότι είναι πράκτορας της Πρωσίας και υπονομεύει εκ των έσω την «πατρίδα» του. Λίγες δεκαετίες αργότερα το ίδιο σενάριο θα επαναληφθεί, μετά από την ήττα της Γερμανίας στον πόλεμο του 1914, σε άλλη κλίμακα βέβαια, στο γειτονικό της Γαλλίας έθνος.

Το έθνος, λοιπόν, αποτελεί απαραίτητη έννοια για να κατανοήσουμε την προβληματική της ταυτότητας και της ετερότητας, που ξεκινάει από το άτομο και απλώνεται στην κοινότητα, αλλά και το πόσο σχετική είναι η διάκριση αυτή. Η συγκεκριμένη μελέτη του εβραίου στη λογοτεχνία των δύο τελευταίων αιώνων, κυρίως στην ελληνική, μπορεί να αποτελέσει, ως εκ τούτου, έναυσμα και πρότυπο για να μελετηθεί η εικόνα του ξένου γενικότερα, αλλά και του ξένου –ή του ξενικού– ειδικότερα στην Ελλάδα. Αναφέρομαι συγκεκριμένα στο πώς μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών ο Έλληνας ήταν αυτονόητος είτε αυτόχθων είτε ετερόχθων, είτε ελλαδίτης είτε τουρκομερίτης, είτε γηγενής είτε ομογενής: ομιλούσε ελληνικά, τουρκικά, αρβανίτικα ή σλαβικά: ήταν χριστιανός, μουσουλμάνος ή εβραίος, το θρήσκευμα. Η διαφορά του τόπου, του θρησκευματος ή της γλώσσας δεν ήταν κάτι που έπρεπε να εξαλειφθεί, επειδή, στο χώρο των Βαλκανίων, τουλάχιστον, το παράδειγμα της πολυεθνικής αυτοκρατορίας λειτουργούσε, ακόμα, παράλληλα με το παράδειγμα του εθνικού κράτους. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι είχε διαμορφωθεί ένα διπλός δεσμός με δυο αντιθετικά συστήματα, που επέτρεπε την ασάφεια, αλλά και την ανοχή ως προς την ομοιότητα και τη διαφορά. Ανοχή που για αρκετές δεκαετίες του εικοστού αιώνα βρισκόταν σε αναστολή και μόνο στις μέρες μας, και οπωσδήποτε μετά την προσχώρηση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, άρχισε πάλι να υπάρχει. Αυτή η μεταβατική περίοδος αξίζει να μελετηθεί και ως προς άλλες κατασκευές που συστηματοποιούν την ετερότητα, προκειμένου να γίνει κατανοητή η ιδεολογική τους διάσταση και να διερευνηθεί, όσο γίνεται, η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον θρησκευτικό, γλωσσικό ή φυλετικό Άλλο των αρχών και τον πολιτικό και ιδεολογικό Άλλο των μέσων του εικοστού αιώνα: ανάμεσα, δηλαδή, στον αυτοαποκαλούμενο *εθνικόφρονα* και τον

χαρακτηριζόμενο, από την παράταξη που «θέσπισε» αυτόν τον χαρακτηρισμό, ως στερούμενο της εθνικής συνειδησης, ως *μη εθνικόφρονα*.

Η μελέτη της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου για την κατασκευή της εικόνας του Άλλου μέσα από λογοτεχνικά κείμενα αφενός και αυτοβιογραφικές αφηγήσεις και μαρτυρίες αφετέρου καλεί τον αναγνώστη να αναλογισθεί πόσο σχετική είναι η τυπολογική διάκριση μεταξύ των αφηγήσεων αυτών. Ταυτόχρονα, αποτελεί έναυσμα για τη μελέτη της εικόνας του Έλληνα (υπηκόου ή πολίτη) τόσο εντός όσο και εκτός της Ελλάδας. Τέλος, συνδυάζοντας την ανάλυση των λογοτεχνικών κειμένων με την ιστορία των ιδεών και τη μελέτη άλλων εκφάνσεων του πολιτισμού δημιουργεί τις προϋποθέσεις ενός γόνιμου διεπιστημονικού διαλόγου. Με την έννοια αυτή αποτελεί και πρόκληση προς την νεοελληνική κριτική: να αφήσει κατά μέρος τις ασφυκτικές ειδολογικές διακρίσεις και τη μαγία της εινόησης που τη χαρακτηρίζει και να στραφεί προς την ανάλυση των κειμένων ως στοιχείων που διαφωτίζουν το πώς αντιλαμβανόμαστε –άρα κατασκευάζουμε– τους εαυτούς μας και τη διαφορά μας από αυτούς που μας περιβάλλουν.